

I. Crkvenčič, Zagreb

V. Klemenčič, Ljubljana

RAZVOJ IN REZULTATI AGRARNE GEOGRAFIJE V JUGOSLAVIJI

Jugoslavanski geografi so v svojih delih vedno obravnavali tudi agrarnogeografske probleme. Njihove študije o agrarni izrabi tal, agrarnem prebivalstvu in agrarnih naseljih so slonele na kritični analizi vseh faktorjev agrarne dejavnosti in njihovem odnošaju napram ostalim gospodarskim panogam.

Lahko bi našteali veliko takih del že iz predvojne dobe; to so predvsem številni članki, monografije, disertacije in podobno. Na žalost pa so ta dela ostala javnosti manj znana in večinoma brez praktične vrednosti predvsem zaradi tega, ker so geografi v glavnem proučevali manjša in za prakso nezanimiva področja. Torej le manjše prirodne enote homogenih karakteristik, a ne probleme sestavljene in bolj kompleksne geografske enote funkcionalnega značaja. Raziskave so se poleg tega vršile s stališča že znanih koncepcij poedinih vej stroke in so manj izhajale iz procesa sodobnega družbenega razvoja, odnosno iz kompleksne problematike določenega področja. Omejile so se torej v prvi vrsti na opisovanje zunanjih pojavov, a pri tem niso opozorjale na notranje procese. Zaradi vsega tega je logično, da rezultati raziskav niso mogli zadovoljiti sodobnih potreb.

Taka dela jugoslovanskih geografov na področju agrarnogeografske problematike so odraz tedanjih omejenih materialnih možnosti, malega števila znanstvenega kadra, pomanjkanje dobro organiziranih inštitutov in določene znanstvene koncepcije.

Po vojni so se okoliščine sicer izboljšale, a vendar še ne moremo biti zadovoljni z dosedanjimi rezultati, predvsem pa še ne z nezadostno aktivnostjo geografov na tem področju geografske znanosti. Če bi analizirali posamezne članke in manjše prikaze agrarnih problemov ter elementov agrarne pokrajine bi videli, da tudi med predvojnimi deli jugoslovanskih geografov ni tipično agrarnogeografskih študij. Te se pojavljajo šele po vojni. Kot sintezo nekaterih predvojnih študij o naseljevanju in naseljih Slovenije, kakor tudi svojih del o naseljih je S. Ilešič 1950 leta izdal delo: "Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem" ¹⁾. Nekoliko dopolnjeno je bilo to delo pozneje tiskano tudi v

~~neški jezik~~²⁾ po zaslugi prof. Hartke-ja iz Münchna. V tem delu avtor klasificira in razlaga posamezne tipe poljske razdelitve s stališča razvoja karakteristik in ugodnosti za sodobno transformacijo, pogojeno s kolektivizacijo agrarnega gospodarstva. Izhajajoč iz pojmovanja, da je agrarna pokrajina deloma fosilizirana sled predhodnega socialnega in gospodarskega razvoja določene pokrajine smatra, da more dati proučevanje zemljiške razdelitve, znanstveno osnovo za kolektivizacijo, oziroma za podružabljanje zemlje. V razmerah našega povojnega družbenega in gospodarskega razvoja so bila taka dela zelo privlačna, zato omenjena študija S. Ilešiča ni samo pritegnila geografe, temveč tudi sociologe in zgodovinarje. Prav ta študija je dala vzpodbudo mnogim mladim geografom iz Slovenije in ostalih republik za podobne raziskave. Zaradi njenega močnega vpliva so v prvi povojni fazi geografske dejavnosti vsa tovrstna dela smatrali za tipično agrarnogeografska. Važno pa je pri vsem tem poudariti, da so kljub originalnim koncepcijam S. Ilešiča vse študije močno sledile metodološkemu prijemom nemške in avstrijske literature, ker je pač leta neposredno obravnavala tudi probleme naših krajev odnosno povsem sorodne probleme ostale Srednje Evrope. Vkljub temu pa so se močno oplajale tudi od tedanje francoske agrarnogeografske in agrarno-historične šole ter drugih študij te vrste iz Zapadne Evrope (Belgija).

V istem času je A. Blanc, francoski geograf, pripravljajl svojo disertacijo na Geografskem inštitutu v Zagrebu, katero je leta 1957 izdal v Parizu pod naslovom "Croatie Occidentale"³⁾. V tej svoji antropogeografski študiji gospodarsko in družbeno heterogenega dela Hrvatske je A. Blanc velik del vsebine posvetil prav agrarni problematiki. Na osnovi podrobne analize naseljevanja in tradicionalnega gospodarjenja je A. Blanc prikazal razvoj naselij in agrarne strukture tega dela Hrvatske. Zelo naddrobno je določil tipologijo kombinacij posestne strukture in zemljiške razdelitve. Pri tem je sedanjo zemljiško razdelitev pojasnil z delitvijo posesti v zvezi z razkrojem starih družinskih zadrug (od 19. stol) in sodobno intenzifikacijo agrarnega gospodarjenja. Razvoj agrarne pokrajine v glavnem karakterizira s preobrazbo samotnih kmetij z zbrano posestjo (celki) v vasi z razmetanimi parcelami posameznih gospodarstev. A. Blanc je torej razširil vsebino agrarnogeografskega raziskovanja na niz ekonomskih in socialnih problemov, katere poleg tega motri razvojno. V svojo študijo je vnesel tudi koncepcije francoske geografske šole, kar je v veliki meri doprineslo k obogatitvi vsebine in metod naših agrarnogeografskih študij v povojnem razdobju. Predvsem je značilno, da je delal na tistem področju Hrvatske, kjer so bile

spremembe agrarne pokrajine in agrarne strukture od sredine 19. stoletja zelo intenzivne. S tem so bili dobljeni zanimivi rezultati s področij Vojne Krajine in Civilne Hrvatske, katerih posebnosti in problemi so se med seboj znatno razlikovali. Pod vplivom zgoraj navedenih avtorjev so dali podobne agrarnogeografske študije tudi mlajši jugoslovanski geografi: I. Crkvenčić je v svoji disertaciji⁴⁾ o prigorju gorskega niza Ivančice obdelal razvoj agrarne pokrajine, v glavnem od 16. stoletja dalje. Na osnovi analize gostote in primarne naseljenosti kakor tudi tempa in časa sekundarne kolonizacije od 16. stoletja in analize različne gospodarske in socialne strukture delov primarne in sekundarne naseljenosti je avtor opozoril na socialnoekonomsko pogojenost različnih oblik vaških naselij in njihove zemljiške razdelitve. Ovrigel je torej tolmačenje etnične pogojenosti vaških naselij in zemljiške razdelitve. V razliko od prejšnjih avtorjev je bolj nadrobno obdelal pogoje nastanka in dolge ohranitve samotnih kmetij s celkom, povezanih v zadrugah, katere po mnenju avtorja niso mogle biti brez-pogojno družinske ustanove, temveč socialnoekonomske organizacije, osnovane in oskrbovane po volji fevdalca. Avtor je obdelal tudi hitri tempo delitve posesti, do katerega je prišlo zaradi razkroja zadrug od druge polovice 19. stoletja. To delo o najgostejše naseljenem in agrarno najbolj siromašnem predelu panonskega področja Hrvatske je pokazalo torej vzroke zelo majhne in fragmentarne posesti odnosno vzroke pretyarjanja kraja v proletarizirano področje. V pokrajini še vedno dominirajo agrarni elementi, vendar kmetijstvo že zdavnaj ne more zagotoviti obstoja njenemu prebivalstvu. Od druge polovice 19. stoletja je postal ta predel najmočnejše emigracijsko področje Hrvatske.

Disertacija J. Medarića⁵⁾ o historičnih pogojih razvoja sistema izrabe tal v Požeški kotlini od konca segregacije (1886) do prve svetovne vojne v prvi vrsti analizira mlajši razvoj agrarne strukture in agrarne pokrajine tega dela Hrvatske. Kot ekonomist iznaša v svojem delu pomembne ekonomske in socialne podatke o razvoju agrarnega gospodarstva. Obdela prehod od tropoljnega gospodarstva z ledino in prisilnim plodoredom v tropoljno rotacijo brez ledine, kar se je zgodilo koncem 19. stoletja. S tem v zvezi se je spremenila tradicionalna zemljiška razdelitev na delce. Dotakne se tudi odnošaja med plugom in obliko parcel ter pokaže da so podolgovate parcele odraz cepljenja posesti. Tudi Medarić obdela pogoje in tempo razkroja hišnih zadrug in diferencira vaška gospodarstva po socialnem statusu in ekonomskih možnostih. S tem delom je avtor povečal število sond agrarnogeografskega raziskovanja v agrarno najpomembnejših področjih Hrvatske.

V drugih področjih Jugoslavije se niso vršile take geografske raziskave največ zaradi tega, ker vzhodni predeli Jugoslavije vse do najnovejšega časa niso imeli katastra, ki je osnova za dela take vrste.

O pregledu razvoja katastra in karakteristikah katastrskih map Jugoslavije je bilo govora na internacionalnem agrarnogeografskem simpoziju v Varšavi 1960 leta⁶⁾.

Iz navedenega je opaziti, da so se avtorji agrarnogeografskih del takoj po vojni omejevali le na proučevanje razvoja nekaterih elementov agrarne strukture in agrarne pokrajine, v glavnem torej na razvoj v preteklosti, manj pa so posvečali pozornost sodobnim agrarnim razmeram in procesom razvoja. Pobudo za obogatitev agrarnogeografskega proučevanja je zopet dal S. Ilešič. Zaradi velikih razlik med tipi jugoslovanskega agrarnega gospodarstva in hitrih sprememb - socializacije zemljišča in močne urbanizacije - se je pokazala tudi potreba po kartiranju načina izrabe tal. S tem kartiranjem se je začela druga povojna faza agrarnogeografskega proučevanja v Jugoslaviji.

Uspešno kartiranje izrabe tal v Veliki Britaniji in osnovanje posebne komisije (Inventory of World Land Use) pri UGI 1949 leta v Lisboni, je dalo impulz za tako delo. S. Ilešič je že leta 1952 v svojem članku Mednarodna proučevanja izrabe tal⁷⁾ pokazal potrebo po takem delu in je dal osnovna navodila v smislu navodil World Land Use Survey. Takoj zatem se je osnovala pri Jugoslovanskem nacionalnem komitetu tudi posebna Komisija za raziskovanje izrabe tal. Komisija si je postavila nalogo, da izvede izdelavo podrobne karte izrabe zemljišča za celotno Jugoslavijo, ki bi se lahko vključila v svetovno karto izrabe tal. Toda pokazalo se je, da zaradi pomanjkanja primernih kartografskih osnov, dobro organiziranih inštitutov in finančnih sredstev tega zaenkrat ni mogoče izvesti. Zato je Komisija priporočila svojim članom, da delo začnejo v okviru svojih republik, vsaj na primernih tipičnih področjih.

V smislu navedenih sugestij so se prva dela začela v Sloveniji. Tukaj so različna diplomatska dela, disertacije in druge monografije vsebovale prikaze načina izrabe tal, večinoma v okvirih katastrskih občin ali samo njihovih posameznih delov. Pozneje so se podobna dela pojavila tudi v drugih jugoslovanskih geografskih centrih, v prvi vrsti v Zagrebu in Beogradu. Pokazalo se je, da so taka dela potrebna pri regionalnem planiranju in pri raznih urbanističnih planih pa so jih zato s posredovanjem geografov sprejeli tudi različni urbanistični inštituti v Ljubljani in Zagrebu. Slednji je v okviru regionalnega plana okraja Krapine⁸⁾ izdelal karto izrabe tal za celoten okraj. To je do

sedaj največji kartiran prostor v Jugoslaviji. Podroben prikaz razvoja in vsebine kartiranja izrabe tal v Jugoslaviji je dal S. Ilešič na že omenjenem internacionalnem kolokviju v Varšavi leta 1960⁹⁾.

Naše kartiranje se je omejevalo samo na prikazovanje glavnih kategorij izrabe tal. Očitno je, da taka dela niso mogla zadovoljiti niti zahtevam znanosti niti potrebam prakse. Niso vseboavala osnovnih elementov iz sodobnega razvoja izrabe tal, temveč so samo registrirala njegovo trenutno stanje. V tem času so poljski geografi na iniciativo J. Kostrowickega v znatni meri razširili vsebino osnove, ki jo je dala World Land Use Survey in so v kartiranje vnesli niz aspektov iz agrarne ekonomije. V prvi vrsti tiste elemente, ki pripomorejo h klasifikaciji tipov agrarnega gospodarstva.

Intenzivni in koristni stiki jugoslovanskih in poljskih geografov so v znatni meri obogatili naše kartiranje. Važen je bil tudi vpliv t. im. socialnogeografske šole W. Hartke-ja iz Münchna. Ta namreč poleg kartiranja ekonomskih elementov daje velik poudarek kartiranju socialnih elementov. Pri tem pa vendar ne gre prezreti, da so že pred tem izrazito, včasih še kompleksnejšo socialno-geografsko pot v agrarni geografiji ubrali nekateri mlajši francoski geografi (E. Julliard, P. Brunet), čeprav z manjšim poudarkom na kartiranju. Vse te pobude iz sveta so bile za naša proučevanja zelo koristne. V pogojih socializacije našega agrarnega gospodarstva in hitre industrializacije odnosno urbanizacije ima analiza socialnih elementov velik pomen, zlasti ker daje rezultate, ki kažejo na diferenciranost sodobnega razvoja agrarnega gospodarstva in ostalih geografskih pojavov, ki so s tem razvojem vzročno tesno povezani. Očitno je, da je takšno kartiranje bistveno spremenilo prvobitni značaj kartiranja. Kartografski prikazi niso glavni cilj, temveč samo sredstvo, da se določijo tipi agrarnega gospodarstva in spoznajo dominantni procesi njihovega sodobnega razvoja. Iz tega sledi, da se ne more razpravljati o prednosti te ali one metode kartiranja. Smatramo, da se te med seboj dopolnjujejo. Potrebno je uporabljati tiste metode, ali elemente posameznih metod, ki najbolj ustrezajo namenu dela in razmeram določenega prostora. Prepričani smo, da bodo šele taka skupna kartiranja, torej kartiranja načina izrabe tal, ekonomskih in socialnih elementov, dala rezultate, ki so bistveni za popolno agrarno geografsko delo.

Jugoslovanski geografi so se že od začetka zavedali, da samo kartiranje načina izrabe tal ne izpolnjuje vsebine agrarne geografije in da je treba delo preusmeriti. Zaradi tega je bila leta 1958 na V. kongresu geografov Jugoslavije v Titogradu osnovana Komisija za agrarne

strukture in agrarne pokrajine z mnogo širšim delovnim področjem. Zelo bogata problematika, ki jo nalaga naš družbeni in ekonomski razvoj, močni kontakti z drugimi agrarnogeografskimi centri v inozemstvu, predvsem s poljskimi, omogočajo, da je delo Komisije intenzivno in vsebinsko bogato.

Naše raziskave obsegajo značilne primere, v glavnem v mejah katastrskih občin in zajemajo vse večje število podatkov ekonomskega in socialnega značaja. Prizadevamo si pri tem, da so naši rezultati vsebinsko aktualni in v praksi aplikativni. V našem delu izhajamo s s tališča, da je agrarni geografiji izhodišče proučevanje agrarne pokrajine¹⁰⁾ v vseh njenih tudi nekmetijskih elementih. Smatramo, da morajo agrarni geografi spremljati vse pojave, ki jih v pokrajini povzroča socializacija (kolektivizacija), industrializacija in urbanizacija. Da bodo rezultati sodobni, moramo pri proučevanju opozarjati na procese, ki so v toku, ker se ti v fizionomiji kraja odražajo šele kasneje. Zaradi tega se ne smemo zadovoljiti samo s fizionomsko tipološkimi analizami temveč moramo v prvi vrsti analizirati tudi socialno funkcijsko stran agrarnega prostora. Tudi za jugoslovanska agrarnogeografska proučevanja je njihovo socialnogeografsko obeležje sama po sebi umevna nujnost.

Poleg agrarnogeografskih del moramo omeniti dela regionalno-ali ekonomsko-geografskega značaja pretežno agrarnih področij Jugoslavije. Ta so še posebno pomembna zato, ker nakazujejo agrarnogeografsko problematiko v povezanosti s celotnim geografskim okoljem obravnavanega prostora. Djurić¹¹⁾ nam je v delu "Pančevački Rit" predstavil nastajanje in funkcijo novega modernega socialističnega obrata, ki je nastal po drugi svetovni vojni med Tamišem in Donavo z regulacijo močvirnega terena ter postal za Beograd prehrambena baza s poljskimi pridelki, sadjem in zelenjavo, perutnino ter svežim in konzerviranim mesom. Uvajanje novih specialnih kultur bombaža, sončnic ter modernizacija vinogradov in sadovnjakov ob izredno ugodnih prirodnih pogojih v severovzhodni Srbiji med Rumijo in Bolgarijo je obdelal Lutovac¹²⁾ v delu "Negotinska krajina in Ključ". Lutovac je tudi v vrsti drugih regionalnih študij analiziral podobne procese. Transformacijo v toku zadnjih dveh stoletij v kraškem zaledju Dalmacije je predstavil Friganović¹³⁾ v delu "Polja gornje Krke". Posebej so podčrtani procesi delitve parcel in posesti ter vplivi močne depopulacije v zadnjem desetletju na kmetijstvo. Podobne procese je analiziral V. Rogić¹⁴⁾ v svoji študiji "Velebítska primorska padina". Evolucijo kmetijstva na Krasu osvetljuje tudi Vasović¹⁵⁾ v knjigi "Lovčen in njegova Podgorina".

To je prikaz tipičnega prehodnega kraškega področja v jugovzhodnem delu Črne gore v Jugoslaviji, kjer se na majhni razdalji menja mediteranski značaj pokrajine ob morju z zmerno kontinentalnim v notranjosti. Z evolucijo pokrajine in gospodarstva v fevdalnem in kapitalističnem razdobju in karakteristiko gospodarstva v novih pogojih po drugi svetovni vojni nam predstavi spremenljivo vrednost in funkcijo prirodnih osnov tega področja v različnih zgodovinskih obdobjih. Premagovanje agrarno-gospodarske zaostalosti še nedavno najmanj razvitega, a prirodno za kmetijstvo zelo ugodnega področja Jugoslavije nam osvetljuje Krasniči¹⁶⁾ v delu "Društveno geografske promene na Kosovu i Metohiji". Na tem področju z velikimi napori premagujejo probleme velikega prirodnega pribastka, agrarno prenaseljenost ter zakoreninjene verske predsodke in ustvarjajo pogoje zapreobrazbo napol fevdalnega v moderno kmetijsko gospodarstvo. Značaj in razvoj kmetijstva v zaostali in odročni kraški pokrajini ob bolgarski meji je proučil G. Vidanović v svoji razpravi "Vidlič-Zabrdje"¹⁷⁾. Hitro preobrazbo kmetijskega gospodarstva od ekstenzivnih do intenzivnih oblik živinoreje s poljedelstvom in sčdarstvom, do katere je prišlo v zadnjem stoletju v zaledju hitro razvijajočih se pristaniških mest Trsta in Reke, kjer prirodni pogoji za kmetijstvo niti niso posebno ugodni, je podrobno analiziral Klemenčič¹⁸⁾ v delu "Gospodarska geografija pokrajine med Snežnikom in Plavnikom". V tem delu je podčrtana tudi kmetijsko gospodarska problematika tega področja ob novi razmejitvi po drugi svetovni vojni in priključitvi Trsta k Italiji. Problema gorskih samotnih kmetij v Pohorskem Podravju in na zgornjem Savinjskem so se lotili I. Gams, D. Meze in J. Medved^{19,20,21)}. Posebej je treba opozoriti na prizadevanja jugoslovanskih geografov pri proučevanju planin. Med najboljše dela take vrste sodi delo A. Melika²²⁾ "Planine v Julijskih Alpah". Melik beleži tudi tu proces, ki je zna tudi drugod iz Alp: proces nazadovanja izkoriščanja planin in uveljavljanja ekstenzivnejših oblik planinskega pastirstva. Vplive hitre industrializacije in celotnega kompleksa družbenih sprememb v Jugoslaviji na planinsko pastirstvo po drugi svetovni vojni osvetljuje Klemenčič²³⁾ v razpravi "Probleme der Almwirtschaft in Jugoslawien". Prebivalstvo iz gorskih področij se že vsa povojna leta hitro izseljuje v gospodarsko razvita področja, moderne oblike socializiranega kmetijskega gospodarstva se pa ne glede na prirodne pogoje v planinskem pastirstvu uveljavljajo zelo počasi. Med podobnimi proučitvami goskega pastirstva v raznih predelih Jugoslavije je omeniti več študij

M. Lutovca, T. Kanaeta in drugih^{24,25}).

Načini obravnave agrarnogeografskih problemov se v geografskih delih po vsebini in metodi med seboj močno razlikujejo. Nekatera dela so bolj opisna in avtorji ne zahajajo v problematiko. Ker pojavov kvalitativno in kvantitativno ne analizirajo, rezultatov posameznih del med seboj tudi ne moremo primerjati.

Inštitut za geografijo Univerze v Ljubljani ima kot eno temeljnih nalog agrarnogeografska proučevanja v Sloveniji in Jugoslaviji. Vodstvo inštituta (Ilešič, Klemenčič) in predsedstvo Komisije za agrarno geografijo pri Zvezi geografskih društev Jugoslavije (Crkvenčič) že tretje leto koordinirajo organizirana agrarnogeografska proučevanja po vsej Jugoslaviji. Pri tem delu za orientacijo zelo dobro služijo vsa dela doslej manj organiziranega agrarnogeografskega proučevanja, zlasti pri izbiri agrarnogeografskih elementov, ki jih kaže zaradi lažje primerljivosti povsod upoštevati. Pri tem manjša področja proučujemo kot reprezentativne primere.

Pri izbiri metod proučevanja in teritorijev smo upoštevali:

- a/ delež in razporeditev ter ekonomsko vrednost produkcije kultur kontinentalnega, srednjeevropskega (gorsko in panonsko varianta) ter mediteranskega in submediteranskega tipa;
- b/ delež in razporeditev posameznih vrst živine z njihovo ekonomsko vrednostjo;
- c/ v proizvodni tehniki vse oblike od primitivnega motičnega do oblik visoke mehanizacije;
- d/ v organizaciji kmetijske proizvodnje od primitivnih oblik individualnega gospodarstva z elementi starih oblik plemensko združne in srenjske ureditve z nekvalificirano delovno silo, do najbolj visoko organiziranih oblik kmetovanja in z velikim delom visoko kvalificiranega kadra v okviru agrokombinativ;
- e/ v socialni diferencialciji v okviru privatnega sektorja -
  - 1) veliko razliko v velikosti posesti od kmetijskih obratov z manj kot 1 hektarjem zemlje, na slabo produktivnem gorskem svetu in kraškem svetu do kmetijskih obratov s 15 hektarji veliko posestjo in do 10 hektari obdelovalne zemlje na ravnem in v rodovitni Panonski nižini,
  - 2) kmečke družine po starosti članov, družine z nizko produktivnimi družinskimi člani, starimi več kot 60 let in družine z večjim številom mladih in visokoproduktivnih družinskih članov,

- 3) kmečke družine glede na dohodek, družine brez dohodka izven kmetijstva in družine z dodatnim dohodkom izven kmetijstva;
- f/ po prostorni in prometni oddaljenosti agrarno produkcijskih področij od potrošnih področij, produkcijska področja, ki so povezana s potrošnimi in odkupnimi centri le peš ali s tovorjenjem na konju ali oslu v časovni oddaljenosti za več kot dve uri, manj oddaljena produkcijska področja, agrarno produkcijska področja, ki leže v neposredni bližini odkupnih in potrošnih središč;
- g/ po verski diferenciaciji - področja, kjer prebivalstvo zaradi verskih predsodkov ne goji tistik kultur in živine, za katera ima kmetijstvo ugodne prirodne in ekonomske pogoje in področja, kjer produkcija ni odvisna od verskih predsodkov;
- h/ po razporeditvi zemljišča na posestva z zemljiščem v enem kosu in posestva, katerih posest je razmetana in razdrobljena v raznih razdaljah od domačije.

Vpliv navedenih faktorjev socialne in ekonomske narave na agrarnogeografske procese in agrarnoekonomsko strukturo po različnih prirodno-geografskih okoljih pa moramo proučevati razvojno in v njihovi medsebojni povezanosti. Zakonitosti in tempo spreminjanja agrarne strukture od najmanj razvite v okviru individualnega do modernega in racionalnega kmetijskega gospodarstva v okviru agrokombinativ po posameznih prirodno-geografskih in gravitacijskih področjih je zaradi izredno hitre, doslej še slabo znanstveno proučene dinamike družbenih sprememb ena od temeljnih nalog jugoslovanskih geografov, še posebno tistih, ki se ukvaňjajo s proučevanjem agrarnih elementov pokrajine.

Nalogo smo razdelili na šest delov:

- a/ pregled agrarnogeografske in sorodne literature s področja Jugoslavije;
- b/ preizkus agrarnogeografskih raziskovalnih metod iz mednarodne znanosti (Stamp, Kostrowicki, Hartke);
- c/ priprava metode proučevanja agrarnih procesov in strukture, ki odgovarja tendencam našega družbenega razvoja na manj obsežnih in izbranih tipičnih področjih;
- d/ priprava metodologije za proučevanja agrarnih elementov pokrajine in njene strukture v Jugoslaviji;
- e/ proučevanje agrarne strukture po republikah in na celotnem ozemlju;
- f/ priprava agrarnogospodarskega atlasa Jugoslavije.

Prvi dve fazi smo že opravili in po treh letih sistematičnega dela že prehajamo v tretjo in četrto fazo (pripravo metodologije).

Prve skromne rezultate smo mogli doseči le z razmeroma napornim organizacijskim in raziskovalnim delom. To delo smo na iniciativo prof. Kostrowickega koordinirali z delom Komisije za kartiranje izrabe tal Mednarodne geografske unije, predvsem pa smo tudi skušali koordinirati raziskovalno delo geografskih institucij v Beogradu, Ljubljani in v Zagrebu z Geografskim inštitutom Poljske akademije znanosti v Varšavi, predvsem pri raziskavah v mešanih ekipah poljskih in jugoslovanskih geografov v Jugoslaviji in na Poljskem ter šolanjem kadra pri profesorju Hartke-ju v Münchenu.

Kartiranje izrabe tal, anketiranje in analiza statističnih podatkov po zemljiških kategorijah, kulturah, agrarnih sistemih glede na rotacijo, kartiranje parcel, glede na strukturo družin, po poklicih družinskih članov, glede na višino in strukturo dohodka, glede na velikost kmetijskih gospodarstev in starostno strukturo aktivnih kmečkih delavcev, analiza njihove medsebojne povezanosti v razvoju - vse to nam je nakazalo elemente različnih tipov agrarnih procesov. Mogli smo odkriti faktorje in činitelje, ki sovplivajo na višino produkcije in stopnjo intenzitete izražene v žitnih enotah. Prvi rezultati so bili objavljeni v "Študijah o kmetijski izrabi tal v treh vaseh Jugoslavije"²⁶⁾ delu ekipe sodelavcev Inštituta za geografijo Univerze v Ljubljani pod vodstvom Ilešiča in Klemenčiča, namenjenemu možnosti primerjave podatkov, registriranih v različnih pokrajinah ter v skupnem referatu Crkvenčiča in Klemenčiča "Kartiranje izrabe tal v Jugoslaviji", ki je bil prečitan na drugi konferenci vzhodnoevropske podkomisije za proučevanje izrabe tal, v Budimpešti leta 1964, so nakazane izredno velike razlike agrarne izrabe zemlje in predstavljeni nekateri agrarno gospodarski tipi Jugoslavije. Rezultati teh proučevanj so tudi pokazali izredno velike razlike v višini kmetijske produkcije. Na vaškem zemljišču Trebijovi, ki leži v notranjosti dinarsko kraškega gorovja v Hercegovini, znaša ta povprečno na hektar 1.9 žitnih enot, na zemljišču vinorodne Nunske grabe v Slovenskih goricah 50 žitnih enot, na zemljišču vasi Sebeborci v agrarnem subpanonskem Prekmurju ter na zemljišču Podgorja, ki leži na obrobju močno urbanizirane in industrializirane Ljubljanske kotline pa 31 žitnih enot.

Nizka stopnja produktivnosti izrabe tal v Trebijovem je odraz izredno slabih prirodnih pogojev, dolgotrajne poletne suše, slabih pedoloških razmer v malih uvalah in vrtačah, kjer ni pogojev za racio-

nalno kmetijstvo. Vas leži visoko v gorovju od koder je mogoč dostop v mesto Trebinje po ozki kamniti poti peš, transport pa je mogoč le s tovorjenjem na konjih ali oslih v dveh urah. Za delo sposobno prebivalstvo se postopoma izseljuje v mesta ali njihovo bližino, doma pa ostaja le starejše prebivalstvo. Način kmetijskega gospodarjenja v kmetijskih obratih, ki imajo večinoma manj kot en hektar obdelovalne zemlje, ostalo pa pašnike, je odvisen od starostne strukture družinskih članov. Pred desetletjem so se še vse družine ukvarjale z gojitvijo tobaka, ki zahteva mnogo dela, v uvalah in vrtačah so obdelovali še vse njive ter pasli drobnico na več kot eno uro oddaljenih pašnikih, v večini družin so gojili govedo in drobnico, danes pa je način kmetovanja od družine do družine drugačen. Tobak goje le še posamezne družine, ki imajo mlajšo, pod 40 let staro delovno silo, drobnico rede tam, kjer imajo otroke, kjer so vsi družinski člani stari več kot 55 let pa imajo ne glede na velikost posesti in obseg obdelovalne zemlje le posamezne krave ali celo kožo. Ker se je del družine izselil ali izumrl, njive po uvalah in vrtačah niso več v celoti obdelane, oddaljene kamnite pašnike pa v veliki meri zarašča grmovje. Povprečna produkcija 1.9 žitnih enot na hektar je samo znak odmiranja vasi, katerega spremlja zelo hitro nazadovanje kmetijskega gospodarstva in postopno nazadovanje intenzivnosti kmetijskega izkoriščanja zemlje.

Proces preurejanja kmetijskega gospodarstva in gospodarjenja z vinorodno zemljo v Nunski grabi pa je povsem drugačen. Prirodno izredno ugodno zemljo za vinogradništvo so izkoriščali za vinograde že fevdalci, v kapitalistični dobi pa že zelo zgodaj meščani iz bližnjih in oddaljenih mest, ki so s pomočjo najete delovne sile uvedli visokoproduktivno vinogradništvo. Po drugi svetovni vojni je bila zemlja nekmetov nacionalizirana. V okviru socialističnega kmetijskega obrata so s postopno prekvalifikacijo delovne sile, preužeditvijo vinogradov v terase ustvarili pogoje za visokoproduktivno mehanizirano obdelavo vinogradov. Izbor visokorodnih in kvalitetnih sort trte ter ureditev modernega kletarstva je prinesla povečanje stopnje produktivnosti izrabe tal, na povprečno 50 žitnih enot na hektar. Ker se je del odvečne nekvalificirane delovne sile odselil, del pa pridobil višjo kvalifikacijo priselil pa se je visoko usposobljen vodilni kader, pomeni proizvodnja 50 žitnih enot na hektar samo izraz še nadaljnjega postopnega stopnjevanja intenzitete izkoriščanja tal na eni strani ter večanja produktivnosti in dohodka aktivnega kmečkega zaposlenca.

Povprečna produkcija 31 žitnih enot na hektar v Podgorju in v

Sebeborcih je sicer enaka, toda rezultat bistveno drugačnih činiteljev agrarnogospodarskega procesa in agrarne strukture v različnem prirodnem okolju. V Podgorju, ki leži v alpskem področju, je vegetacijska doba krajša, plitva prodna tla so pa manj ugodna od pedoloških razmer z debelejšo plastjo v Sebeborcih.

Podgorje je vas, ki je usmerila svojo kmetijsko proizvodnjo že v drugi polovici devetnajstega stoletja na tržne potrebe manj kot pol ure oddaljenega mesta Kamnika. Polikulturni sistem se je obdržal, vendar je bilo še do prvih let po drugi svetovni vojni pri produkciji težišče na sadjarstvu, pridelavi krompirja, gojitvi prašičev za zakol in mlečni živinoreji. Pri obdelavi s plugom in ob posestnih razmerah z okoli 8 do 15 hektarjev skupne zemlje ter okoli 3 - 4 hektarji obdelovalne zemlje v enem kompleksu na zloženem in prodnatem zemljišču, so bili za socialne razmere v Sloveniji do druge svetovne vojne kmetijski obrati rentabilni. Ker so bili dohodki že od prvih let po drugi svetovni vojni dalje v kmetijskih gospodarstvih nižji od dohodkov nekmečkih gospodinjstev, sredstev za investicije in povečanje produkcije v kmetijstvu pa niso mogli doseči, zato se je večina aktivne kmečke delovne sile s kmečkimi gospodarji vred prekvalificirala za neagrarne poklice. Ta delovna sila je našla svoja delovna mesta v bližnjih industrijskih obratih, ki leže največ do pol ure daleč. Sklenjeni dopoldanski delovni čas od šeste do petnajste ure ter lahek dostop do delovnega mesta in obratno, pa omogoča sodelovanje te delovne sile pri kmetovanju. S tem je nastala mešana delavsko kmečka družina z dvojnimi dohodki. V kmetijski produkciji so ostali aktivni kmetje le starejši ljudje. Srednja generacija je zaradi nižje kvalifikacije in nižjega dohodka delovnih mest izven kmetijstva prisiljena delati dodatno v kmetijstvu, mlajša generacija se pa zaradi visoke kvalifikacije in višjega dohodka izven kmetijstva odteguje od dodatnega dela na zemlji. Ker starejša generacija izumira, srednji pa postopoma pojemajo moči, moremo slediti postopnemu nižanju števila razpoložljive delovne sile in nazadovanju stopnje intenzivnosti kmetijske izrabe zemlje in kmetijskega gospodarjenja. Sadjarstvo, ki zahteva veliko delovne sile, je v fazi hitrega nazadovanja. Podobno velja tudi za gojitev pitanih prašičev in pridelavo krompirja. Vse bolj zamenjujejo njive travniki, na njivah se povečuje delež krmilnih rastlin, v hlevu pa vse bolj prevladuje mlečna živina. Ta proces moremo zaslediti pri večini kmetijskih obratov, kjer je večina družin mešanih kmečko delavskih. Pri čistih kmečkih družinah, kjer so vsi družinski člani starejši od 55 let ter v gospodinjstvih s kmečko zemljo, kjer so družinski člani visokokvalificirani in dovolj

zaslužijo izven kmetijstva, pa moremo slediti ekstenzivnim oblikam obdelave zemlje ter manjšanju števila živine, nekateri pa dajejo zemljo v najem in živine sploh več nimajo. Ker se kmečko prebivalstvo stara, dohodek članov kmečko delavskih družin v poklicih izven kmetijstva pa stalno narašča interes pri lastnikih zemlje pa za kmetijstvo nazaduje, predstavlja relativno visoki povprečni donos 31 žitnih enot na hektar v Podgorju samo fazo nazadovanja kmetijskega gospodarjenja.

Način kmetovanja v Sebeborcih se razlikuje od kmetovanja v Podgorju tako po stopnji in načinu komercializacije kmetijske proizvodnje kot po stopnji in načinu procesa preslojitve kmečkega prebivalstva v neagrarne poklice. V Sebeborcih je bila kmetijska proizvodnja še do te vojne v veliko večji meri kot v Podgorju polikulturalna in prilagojena potrebam vasi, za trg so producirali v največji meri le žito. Po drugi svetovni vojni se je izselil del prebivalstva v Mursko Soboto, deloma pa tudi v druge centre Slovenije in v inozemstvo. V vasi je ostalo med kmečkim prebivalstvom sorazmerno več delovne sile kot v Podgorju. Ker je dnevni dostop v razmeroma majhen zaposlitveni center Mursko Soboto, težji kot delavcem iz Podgorja v Kamnik, potuje dnevno na delo iz vasi razmeroma majhno število ljudi; med aktivnimi kmeti je več mlajših ljudi pa tudi več čistih kmečkih družin ter večji del ljudi odvisen od dela v kmetijstvu. V vasi se razvija kooperacija individualnih kmetov v zadrugi. Zadruga organizira mehanizacijo in kemizacijo kmetijske proizvodnje ter reje visokokvalitetne mesne živine, kar vpliva na postopno manjšanje pridelave pšenice ter uveljavljanje krmilnih in intenzivnih kultur na polju.

S pregledno podobo procesov, ki se odvijajo v kmetijskem gospodarstvu Podgorja, Sebeborca, Nunske grabe in Trebijovega smo spoznali nekatere tipe kmetijskega gospodarstva. Trebijovi je primer kmetijskega gospodarstva gorskega in dinarsko kraškega sveta, kjer ni mogoče uveljaviti modernega in racionalnega kmetijskega gospodarstva, pa tudi ne neagrarnih panog. Ker so ti kraji oddaljeni od gospodarskih centrov, ni mogoče takih naselij spremeniti v stanovanjska naselja, zato moramo pri njih računati hkrati z odmiranjem kmetijskega gospodarstva tudi z odmiranjem naselij. Ker imamo takih področij na obsežnem dinarsko gorskem območju in drugih gorskih področjih razmeroma dosti, lahko računamo, da bodo zapadla pogozdovanju in postopni razselitvi razmeroma obsežna področja Jugoslavije

Kmetijsko gospodarstvo Nunske grabe²⁷⁾ pomeni tip kmetijskega gospodarjenja po najbolj modernih in racionalnih načelih v okviru socialističnega sektorja. Ta tip kmetovanja imamo na področjih z zelo

ugodnimi prirodnimi pogoji, kjer je nalaganje kapitala za socialistično rekonstrukcijo kmetijstva in uvedbo visokodonosnih specialnih kultur (vinogradi, sadovnjaki, nasadi hmelja, tobaka, agrumov itd.) zelo rentabilno. Na različnih področjih Jugoslavije - v Sloveniji, Vojvodini, Makedoniji, ob Spodnji Neretvi in v Črni gori je socialistični način modernega kmetovanja že preživel svojo preizkušnjo. Moderno kmetijstvo v okviru agrokombinatov se vse bolj uveljavlja na urbaniziranih področjih Jugoslavije, zlasti Slovenije, kjer so se lastniki zemlje v okolici mest preusmerili v druge poklice. Agrokombinati so združili male parcele v velike arondirane komplekse in uveljavili moderno mehanizacijo ter s tem nadomestili pomanjkanje delovne sile.

Tip kmetijskega gospodarstva v Podgorju in v Sebeborcih opozarja, da se bo že v zelo kratkem času, zlasti v Podgorju, v Sebeborcih pa v nekoliko daljšem razdobju, odprlo vprašanje preureditve kmetijske proizvodnje na socialistični sektor. V Podgorju bo nad 60 let stara generacija prenehala z delom, srednji pojema moč in potreba po dodatnem delu v kmetijstvu zaradi povečanja dohodkov izven kmetijstva, mlajša generacija kmečko delavskih družin pa zaradi večjega dohodka izven kmetijstva že sedaj dela dodatno v kmetijstvu v znatno manjši meri. V Sebeborcih pa mlada generacija, ki je še zaposlena v kmetijstvu ne bo mogla v okviru privatnega sektorja in starega način obdelovanja na malih razmetanih parcelah stopnjevati dohodka vzporedno s prebivalstvom drugih poklicev, zato bo preureditev kmetijstva po modernih načelih v doglednem času tudi potrebna.

Ker je proces urbanizacije pod vplivom industrije ustvaril podobne razmere kot v Podgorju in Sebeborcih tudi na drugih obsežnih dolinskih in ravninskih področjih v gravitacijskih zaledjih industrijskih centrov Jugoslavije, moramo računati s socializacijo zemlje in kmetijskega gospodarstva in ustvarjanjem agrokombinatov v bližnji bodočnosti na obsežnih področjih Jugoslavije.

Dela agrarnih geografov morajo dati take rezultate, ki bodo koristili regionalnemu planiranju. Z opredelitvijo tipov agrarnih struktur morajo osvetliti sodobne gospodarske razmere. Z analizo socialnih in ekonomskih elementov agrarnega življenja pa morejo pokazati tudi na procese diferenciranega razvoja in to ne samo ekonomike, temveč tudi demogeografije. Taka dela so torej bistvena tudi za proučevanje spremembe števila in strukture prebivalstva posameznih pokrajin in različnih naselij. Z industrializacijo in urbanizacijo pogojene deagrarizacije ne more vsepovsod spremljati tudi enaka deruralizacija. To se

odraža tudi v vse močnejše izraženem pojavu dnevne migracije delovne sile od doma na delovno mesto. Agrarno-geografska dela morajo dati bistvene elemente v ugotavljanju odnosa mesta in njegove okolice. Z analiziranjem agrarne aktivnosti in agrarnega prebivalstva osvetljujejo taka dela tudi ekonomsko strukturo takih naselij tudi v regionalnem izdvajanju zemlje ipd.

Očitno je, da dela take vrste ne morejo dati posamezniki, temveč samo dobro organizirani inštituti z znatnim številom kadra in dobro tehnično opremo. Nujna pa je tudi medsebojna koordinacija inštitutov, v okviru lastne države kakor v okviru sodelovanja s podobnimi inozemskimi inštitucijami, v prvi vrsti tistimi iz socialističnih dežel, s katerimi nas veže podobna problematika.

Na tak način dela nas sili tudi sistem financiranja znanstvenih raziskav. Naši inštituti ne žive od dotacij, temveč od financiranja posameznih tem in to takih, ki so v povezavi z drugimi temami ter doprinašajo reševanju določenega problema, pri geografiji problema določenega prostora. V kolikor želimo naše delo intenzivirati, se moramo orientirati na tak način raziskav. V nasprotnem primeru bi zaostal razvoj naše stroke. Pogoji za ugodno delo so veliki, ker so gotovo v vseh republiških centrih že osnovani geografski inštituti kot posebne raziskovalne inštitucije (organizacijsko ločene od pouka, s posebnimi statuti, ljudmi, financiranjem itd.). Pri Zveznem svetu za koordinacijo znanstvenih raziskovanj imamo posebno Komisijo za geografijo, a pri Zvezi geografskih društev SFRJ tudi posebno Komisijo za proučevanje agrarnih struktur in agrarnih pokrajin. Moramo samo izdelati dober program dela in najti najbolj efikasno pot koordinacije našega delovanja. Prizadevali si bomo da bo Komisija za proučevanje agrarnih struktur in agrarnih pokrajin pri Zvezi geografskih društev SFRJ iniciator določevanja prioritetenih tem pri Komisiji za geografijo in Zveznem svetu za koordinacijo znanstvenega dela, a geografski inštituti posameznih republik nosilci izvedbe samega dela. Upamo, da nam bodo kontakti s kolegi iz drugih dežel tudi v bodoče v veliko pomoč, zato bomo to sodelovanje resno podpirali.

BIBLIOGRAFIJA

1. S. Ilešič: Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem. Slovenska Akademija znanosti in umetnosti, Dela 2, Inštitut za geografijo 2 Ljubljana 1950.
2. S. Ilešič: Die Flurformen Sloveniens im Lichte der europäischen Forschung, Münchner Geographische Hefte, Heft 16, München 1959
3. A. Blanc: La Croatie Occidentale, Etude de géographie humaine, Travaux publiés par l'Institut d'Etudes slaves XXV, Paris 1957
4. I. Crkvenčič: Frigorje planinskog niza Ivančice, Radovi Geografskog Instituta Sveučilišta u Zagrebu, sv. 1, Zagreb 1958; Kulturlandschaftliche Veränderungen in Hrvatsko Zagroje (Kroatisch Zagorien), Jugoslawien, Erdkunde, Bd. XVI, Lfg 3, Bonn 1962.
5. J. Medarić: Historijski uvjeti razvoja sistema iskorišćavanja zemljišta u Požeškoj kotlini od kraja segregacije (1886) do prvog svjetskog rata (1914), Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet, Zbornik radova. Knjiga VI/1959.
6. I. Crkvenčič: Land Use Mapping under Yugoslav Conditions, Land Utilisation, Methods and Problems of Research, Geographical Studies N° 31 Warszawa 1962.
7. S. Ilešič: Mednarodna proučitev kmetijskega izkoriščevanja tal, Geografski Vestnik XXIV 1952, Ljubljana 1952.
8. B. Petrović; S. Žuljić: Kotar Krapina, regionalni prostorni plan, Urbanistički Institut NR Hrvatske, Zagreb 1958.
9. S. Ilešič: L'état et les problèmes des recherches sur l'utilisation du sol en Yougoslavie, Land Utilisation, Methods and Problems of Research, Geographical Studies N° 31 Warszawa 1962.
10. S. Ilešič: Socialna "agrarna" geografija, Geografski Vestnik XXXII/1960, Ljubljana 1960.
11. Vl. Djurić: "Pančevački Rit", Antropogeografska ispitivanja, Posebna izdanja Srpske Akademije nauka, Beograd 1953.
12. M. Lutovac: Negotinska krajina i Ključ, Zbornik radova Srpske Akademije nauka, knjiga 15, Beograd 1959.
13. M. Friganović: Polja gornje Krke, Radovi Geografskog instituta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1961, sv. 3
14. Rogić: Velebitska Primorska padina
15. M. Vasović: Lovčen i njegova Podgorina, Naučno društvo Crne gore, Cetinje 1955.
16. M. Krasnići: Društvene geografske promene na Kosovu i Metohiji, Priština 1964.
17. J. Vidanović: "Vidlič-Zabrdje". Ekonomska geografska studija, Posebna izdanja Srpske akademije nauka, knjiga 15, Beograd 1960
18. Vl. Klemenčič: Pokrajina med Snežnikom in Slavnikom, Gospodarska geografija. Slovenska Akademija znanosti in umetnosti, Dela 8, Inštitut za geografijo 4, Ljubljana 1959.
19. I. Gams: Agrarno geografska analiza Ropče po upadu goričkega vinogradništva, Geografski zbornik 8°, Murska Sobota 1959. Pohorsko Podravje. Razvoj kulturne pokrajine. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Dela 9, Inštitut za geografijo. 5, Ljubljana 1959.

20. D.Meze: Samotne kmetije na Solčavskem. Geografski Zbornik 1963 VIII
21. J.Medved: Problematika gorskih kmetij ob primeru Tople, Geografski Vestnik XXXIII/1961. Ljubljana 1961.
22. A.Melik: Planine v Julijskih Alpah, Ljubljana 1950. Dela Inštituta za geografijo Slovenske akademije znanosti in umetnosti 1.
23. M.Lutovac: Naše planinsko stočarstvo u novim uslovima. Promene i mogućnosti razvitka. Zbornik VI, kongr.geogr.FLRJ, Ljubljana 1962, 8°.
24. T.Kanaet: Podveležje i Podveležci. Naučno društvo NR BiH, Sarajevo 1955.
25. Vl.Klemenčič: Probleme der Almwirtschaft in Jugoslawien. Almgeographie, Forschungsberichte 4. Fran Steiner Verlag-Wiesbaden, 1964.
26. Vl.Klemenčič: Kmetijska proizvodnja in izraba tal vasi Podgorje pri Kamniku.
M.Jeršič; J.Lojk, L.Olas, M.Vojvoda: Kmetijska proizvodnja in izraba tal v vasi Sebeborci v Prekmurju.
D.Jelić, M.Jeršič, J.Lojk, M.Vojvoda: Kmetijska proizvodnja in izraba tal v katastrski občini Trebijovi v Hercegovini.
Geografski Vestnik XXXIV/1962. Ljubljana 1963.
27. B.Belec: Agrarna geografija Ljutomersko-Ormoških goric. Disertacija (v rokopisu).